

UOT 811.

LEKSİK VASİTƏLƏRİN KOMİZM YARATMA İMKANLARI QANTƏMİR YARADICILIĞINDA

AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

agasiyeva1983@gmail.com

Açar sözlər: komizm, satirik üslub, leksik vahid, nəsr dili

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüvvətli və əsas aparıcı qolunu satira təşkil edir. Bu dövrün satira dilini, komizmin forma və üsullarını tədqiq edib araşdırmaq üçün həmin dövrün komik yazarlarının nəsr üslubuna bələd olmaq zəruridir.

Azərbaycan satira dilinin tarixini görkəmli dilşünas Ağamusa Axundov bir-birindən o qədər də fərqlənməyən iki dövrə bölmüşdür:

1) C.Məmmədquluzadənin sağlığından başlayaraq 1940-cı illərin ortalarına qədər olan dövrdür ki, bu dövrdəki satira dilimizin ən yaxşı nümunələrini M.Cəlal, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, Q.Əfəndiyev və b. yaratmışlar. Qırxıncı illərin ortalarından etibarən satirik əsərlər yazılmamış, beləliklə, müasir satira dilimizin birinci mərhələsi qurtarmışdır;

2)1952-ci ildən satiramızda yeni mərhələ başlayır ki, bu dövr satira dilimizin inkişafında yaşlı yazıçılarımızla bir sırada ədəbi nəslin nisbətən gənc nümayəndələri: A.Seyfəddin, S.Qədirzadə, A.Məmmədov və digərləri fəaliyyət göstərmişlər.

Bu dövrlərdə yazılmış əsərlər həm mövzu, həm də bədii dil cəhətdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Buna baxmayaraq, hər iki dövrdə yaradılmış satirik əsərlərimizin dilində C.Məmmədquluzadə dilinin ən yaxşı ənənələri bu və ya digər dərəcədə davam etdirilmişdir. Bu ənənələrin müəyyənləşdirilməsi satira dilimizin daha da inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Komizmin müxtəlif vasitə və üsullarını əsərlərində təcəssüm etdirən, incə yumordan bəhrələnən, XX əsrin əvvəllərindən mətbuat səhifələrində “Qantəmir” imzası ilə çıxış edən Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevin yaradıcılığına C.Məmmədquluzadənin bəşəri sənətinin təsiri daha güclü idi. Bu təsir istər onun üslubunda, istərsə də məsələlərə yanaşmasında aydın hiss edilir. O, XX əsr inqilabi-demokratik satirasından təsirlənməklə bərabər, onun ideya-bədii ənənələrini yeni tarixi-ictimai şəraitdə davam etdirməyə çalışmış və yaradıcılıqda müxtəlif satirik üsul və forma axtarışları aparmışdır.

Prof. Q.Ş.Kazımov 20-30-cu illərin nəsrində sözlərin komik effekt yaratma imkanlarını kinayə intonasiyası istisna edilməklə, üç cəhətlə əlaqələndirmişdir:

- 1) leksik vahidlərin bir qisminə mənənin tarixən komik keyfiyyətdə formalaşması;
- 2) leksik vahidlərin gözlənilməz polisemantizmi, omonimlik, antonimlik və sinonimliyi;
- 3) müxtəlif sahələrə məxsus sözlərin üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi.

Ümumiyyətlə, komik əsərlərin özünəməxsus “lüğət”i var, dilin lüğət tərkibindəki sözlərin bu və ya digər şəkildə işlədilməsi komik əsərlərin əsas məğzini təşkil edir. Satirik əsərlərdə komik effekt yaratmaq üçün kinayə, istehza, şişirtmə, mübaliğə, müqayisə, gözlənilməz sözün mətnə daxil olmasından, kalamburlardan istifadə edilir.

Ədəbi-bədii dilimizdə rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə alınan Avropa sözlərinin işlənməsi satirik bədii üslub üçün yeni material vermiş oldu. Belə ki bədii dilimizə nüfuz etdiyi ilk günlərdən rus sözləri sadəcə lüğətin zənginləşdirici faktoru kimi çıxış etməyib, həm də bədii əsərlərin dilində tarixən müxtəlif üslubi keyfiyyətlər daşmışdır. Alınma sözlər bədii əsərlərdə mətn daxilində xüsusilə seçilir, aydın nəzərə çarpır və gülüş mənbəyi kimi diqqəti daha çox cəlb edir. “Strişqalı qız” bizə lazım deyil, ondan bizə gəlin olmaz” [2, s.299] - dediyini eşidib Əli Ağadan soyumuş idisə də, ondan qopardığı məhəbbəti bu “heyvancıqlara” vermişdi.

Ədibin “İntelligent” hekayəsində “...İdarəsinin uprodkom likvidatsiya olmaq barədən götürülüb nömrə 746 dekabrın ayından. Məlumatdan üçün Şamaxı Uspolnitelni komitəsinə sədr!” – şəkildə olan tərcüməsini “maşinistka”ya oxuyan İntelligentin savadsızlığını görə bilməyən rus qızı “Счастливым человеком. Пишет налево и направо!” [2, s.182] - sözlərini işlədir.

Göründüyü kimi, Qantəmir rus sözlərindən istifadə edərək, intelligentin savadsızlığını gülüş obyektinə çevirir.

“Mənim tələbəm” hekayəsində darülfünun imtahanına hazırlaşan, ancaq savadsız, “Hacı Qara”nın kimin əsəri olduğunu bilməyən, bütün günü vaxtını kafelərdə keçirən, boş-boş əyləncələrlə məşğul olan cüvəllağı tələbənin “Karl Marks kimi öz millətini işıqlı dünyaya çıxaracağam” [2, s.192] kimi sözləri gülüş doğurur. Burada yazıçı komik müqayisədən istifadə edərək adi bir kəlmə ilə tələbənin iç üzünü açmağı bacarmışdır.

“Ağıl dəryası” hekayəsində də eyni ilə bu vəziyyət daha geniş formada ortaya qoyularaq gülüş obyektinə çevrilir. Əsərdə arzu ilə qabiliyyətdən doğan güclü bir komizm vardır. Ağıl dəryası, filosof olmaq istəyir, lakin bunların heç biri mümkün olmur. Çünki öz “geniş zəkasını”, “bol istedadını” riyaziyyatın “məhdud və dar çərçivəsi içərisində” məhv etməyi, fəlsəfə kimi “quru” bir elmlə məşğul olmağı özünə yaraşdırmır. Bizdə xalq ədəbiyyatının zəngin inkişaf yolunu hamı etiraf etdiyi halda, o, orijinal olmaq üçün “hənzur bizdə xalq ədəbiyyatı təşəkkül etməmişdir” fikrindədir. Tacirlik, müəllimlik, filosofluq, mühərrirlik başından çıxdıqdan sonra “Sabir olmaq”, “Şeirdə xəriqələr yaratmaq” fikrinə düşməsi və bu barədə xəyalları da gözlənilməzliklərlə doludur: “Bütün məcmuələrin idarələri ona şeirlər ismarlayacaq, əsəri ruscaya tərcümə ediləcək... tərcüməyi-halı, şəkli, heykəli, bağça...hamısı olacaq və son əsərlərini nəşr etdikdən sonra qışın soyuq bir günündə intihar edəcək, bütün məktəblər, bütün idarələr ona tənənəli bir təziyə alayı düzəldəcək...” [2, s.133]. Gözlənilməz xəyalları onu məsxərə obyektinə çevirir, istehzanı tədricən gücləndirir. Sonda yazıçı Ağıl dəryasını öz dili ilə ifşa edir, bir kəlmə ilə onun gördüyü bütün işləri kinayə obyektinə çevirir: “Hənzur bizdə xalq ədəbiyyatı təşəkkül etməmişdir deyə yazacaq. Bunun üzərinə hər tərəfdən bir etiraz tufanı yağacaq, onu tənqid edəcəklər. Bu da cavab yazacaq, bununla da şöhrətlənəcək və bu surətlə mətbuatda nüfuzunu artırıb, gözəl fikirləri ilə, iti və kəskin zəkası ilə vətənin avam xalqına “xidmət edəcəkdir”. Nə ali bir məqsəd”. Qantəmir “xidmət etmişdir” sözü ilə kinayəni daha da qabarıq göstərə bilmişdir. Kinayə şəkildə deyildiyindən bu sözü dırnaq arasında yazmağı da müəllif unutmamışdır.

Qantəmir ilə bir dövrdə yazıb-yaratmış S.Rəhmanın “Sərhəddə hadisə” əsərində Əşrəfin xəyallarında fil olmaq istəməsi, halbuki həyatda heç filin xortumu da olmaması Qantəmirin Ağıl dəryası üçün tam mənası ilə yerinə düşür.

Qantəmirin nəsr əsərlərində frazeoloji vahidlərin bir çoxu komizm yaratma xüsusiyyətlərinin olması ilə seçilir. “Vəsiyyət” hekayəsində “Ay Mirzə! Həkimlərdə o taqsır var ki, əlinə azarlı keçəndə soyub soğana döndərilər”; [2, s.225] “İntelligent” əsərində “Həbsdən azad olundu, bir qədər sonra vicudi-paki firqədə natəmiz göründü, süpürgənin quyruğu bir balaca ona toxundu” [2, s.183]. Bu cümlələrdə işlənmiş frazeoloji vahidlər buna bariz nümunədir.

Qantəmir dilin komik imkanlarından əsərin bütün qatlarında yararlanmaq fürsətini fəvta vermir. Onun iki hekayəsinin sərlövhəsinə çıxardığı idiomatik ifadələr: ağıl dəryası və söz dağarcığı komik keyfiyyətlərə malikdir. Q.Kazimov göstərir ki, frazeoloji birləşmələr üç halda komizmə xidmət edə bilər: a) kinayə intonasiyası ilə müşayiət edildikdə; b) dildə təbiətən komik keyfiyyətdə formalaşmış olduqda; v) komik fonda başqa söz və ifadələrlə ustalıqla əlaqələndirildikdə.

Söz dağarcığı dilimizdə təbiətən komik keyfiyyətə malik ifadə olub, sözbaz insan haqqında işlədilir. Bu ifadə ilə verilmiş sərlövhə artıq oxucusunda qarşılaşacağı obraza və hadisələrə, onların komik məzmununa işarə edir. “Ağıl dəryası” sərlövhəsi isə frazeoloji birləşmənin kinayə intonasiyası ilə müşayiəti nəticəsində komiklik qazanmışdır. Bu sərlövhənin komik effekti əsərin məzmunu ilə ahəngdə üzə çıxır. Əsərin məzmununun daşdığı komik mahiyyəti isə Q.Kazimov belə ifadə etmişdir: "Arzu ilə imkan arasında, müqəddəs istəklərlə çirkin şöhrətpərəstlik hissi arasında, real iş ilə xəyalpərvərlik, imkansızlıq ilə qabiliyyətsizlik arasında uyğunsuzluq Ağıl dəryasını gülüş hədəfinə çevirir, gülünc vəziyyətə salır" [2, s.173]. Məzmunun bu fonunda "ağıl dəryası" sərlövhəsi komik çalar alır.

Qantəmir bəzən etimoloji adlardan istifadə edərək, obrazın sinfi mənsubiyyətini komik yolla əks etdirmişdir. Qadınların öz çadralarını atmasından, yeni əlifba qəbul edilməsindən qəzəblənərək Ağamalı oğluna hədə məktubu yazdıran Sara bibi (“Sara bibi”) məktubun altında öz imzasını “Sara xanım Muradbəyova Xudayar xan qızı” şəklində yazdırmaq istəyir, hazırki quruluşda xanım sözündən əl çəkməyəcəyini bildirir.

“Xüsusi adların komizmi bəzən anlaşılmazlıq texnikası ilə bağlı olur və bu cür anlaşılmazlıq daha güclü komik effektdə səbəb olur.” [3, s.283] Yaxın səslənən müxtəlif sözlərin – poronimlərin vasitəsilə anlaşılmazlıq komizminin yaxşı nümunələrinə Qantəmirin nəsrində də rast gəlirik. Yazıcının “Düzəlmədi” hekayəsində bütün əhvalat “Məhəmmədəli” sözündə “Əli”nin düşməsi “Məhəmmədəli Əliqulu” əvəzinə, bu adın sənədlərdə “Məhəmməd Əliqulu” şəklində yazılması üzərində qurulmuşdur: “Qoy mən səni başa salım: orada iki Əli olasıdır. Biri mənim ayağımda, o biri də atamın başında. Mənim ayağımdakı Əli qələmdən düşüb, yazılmayıb, götür ayağımın Əlisini köçürt bir kağıza, ver əlimə” – deyən Məhəmmədəlinin gizli ihtəzalarını başa düşməyən, müsəlman adlarına, müsəlman yazısına bələd olmayan müdir daha da əsəbiləşir: “Что такое bir əl, iki əl? При чем здесь твой рук или ног? Я не понимаю!..”

Qantəmir xüsusi adlardan istifadə edərək mühüm məsələlərə toxunmuş, Şərq aləmində qoşa işlənən adlara daha çox istehza etmişdir. “Düzəlmədi” hekayəsində müəllif bir neçə obyektə tənqid edir: həm Şərqdə geniş yayılmış ikiadlılığı, Əli, Məhəmməd kimi adların bir-birinə mənasızcasına calaşdırılmasını, müdirlərin ləyaqətsizliyini, həm də idarələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi-ışğuzar üslubda işlədilməməsini.

Yazıçı leksik vahidlərin gözlənilməz əlaqələndirilməsi, qarşılaşdırılması yolu ilə bir araya sığmayan, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözləri cümləyə daxil etməklə təzadlar komizminin maraqlı nümunələrini yaratmışdır. Qara Hüseyn (“Koxozstan” hekayəsində) İbadbəyin: “...yatan qonağı təpikləyib oyatmazlar, a heyvan oğlu!” – sözlərinə cavab olaraq deyir: “Heyvan mərhum atandır”. Göründüyü kimi, burada “heyvan” sözü ilə “mərhum” sözü qətiyyənlə bir araya sığan, birlikdə işlədilməsi təbii olan sözlər deyildir. Qara Hüseyn sadəcə “heyvan atandır” deyə bilirdi, lakin indiki effekt alınmazdı.

Qantəmirin “Kolxozstan” povestində Qara Hüseynin öz arvadı haqqında “Mal yiyəsinə oxşar” - kimi dediyi sözlərində vulqarlıq komizmi gücləndirmişdir. Buradan göründüyü kimi, komik məsələlərin, atalar sözlərinin bir qismi tərkibində vulqar müqayisələr olduğu üçün komik semantikaya malikdir.

Qantəmirin nəsrində “De gəl eşşəyi palçıqdan çıxart, “Eşşək qazanar, at yeyər”, “Dağ ola , duman ola, qız ola, çoban ola, “Mərdimazarı axtarmaqla deyil, rast gəlməkdir” və s. məsələlər də fikrin vulqar ifadəsinə xidmət edir. Bəzən əksinə də olur: canlı dildə işlənən məsələnin vulqar elementi evfemistik ifadə olunmaqla vulqar mənə yumşaldılmışdır. “Bir meşədə iki axsaq keçə olmaz” əvəzinə, Qantəmir “Bir meşədə iki axsaq ceyrən olmaz” məsələni işlədir və s.

“XX əsrin 20-30-cu illərində yaranmış nəsr əsərlərinin dilində elə cümlələr, mənə və məntiqə fərqlənən elə sintaktik konstruksiyalar işlənmişdir ki, bunlar xırda və sıx hüceyrələr arasında yumor qüvvəsi, gülüş yaratma imkanları, satirik ümumiləşdirmə xüsusiyyətləri ilə seçilir və diqqəti daha çox cəlb edir. Bu cür konstruksiyaları tizfəhmlik aforizmləri adlandırmaq olar” [1, s.190].

Komizmin müstəqil bir qolu kimi çıxış edən, yumor və satiradan fərqlənən tizfəhmliyin müxtəlif üsulları vardır. Qantəmir nəsr əsərlərində tizfəhmliyin bir neçə üsulundan istifadə etmişdir. Vaxtilə Qoqolun çox istifadə etdiyi tizfəhmliyin ən geniş yayılmış üsullarından biri, əsas qurulma texnikası mənasızlığa aparma üsulunu Qantəmir də işlətməmişdir. Onun “Hacı lələ” hekayəsində Hacı Əliqulu hər iki quruluşun – həm köhnə, həm də yeni quruluşun nümayəndələri ilə dil tapmağa çalışan, özünün dediyi kimi, “hər yerə xodu olan” adamdır. Ədib onun xarakterinin bu cəhətini tizfəhmlik texnikası ilə ustalıqla ifşa etmişdir. Əsərdə Hacinın xasiyyətləri belə açılır: “Başıaşağı, öz halal kəsbində, həmişə firqəçilərlə bitərəflərin ümumi iclasına gedər qarışar, özü danışmaz, məruzəçiyə suallar verər. Çadranın əleyhinə, yeni əlifbanın lehinə barmağını qaldırar, arvadı həmişə çadralı!”

Sonrakı cümlə Hacinın xarakterini daha aydın açır. Son hissə, son fraza onun əqidəsi ilə əməli arasındakı uçurumu göstərir. Ədib həmin hekayənin başqa hissəsində Hacinın iç üzünü açmaq üçün

yenə tizfəhmlik texnikasından istifadə etmişdir: “Keçən gün mən onun öz ağzından bu qulağımla eşitdim ki, deyir: Şura hökuməti kimi padşah olmaz! Bircə bu alış-verişə izn verə, bir də bu gədə-güdələri qudurub bizim başımıza çıxartmaya”.

Hər yazıcının öz orijinal stili olduğu kimi, Qantəmir də öz üslubu ilə seçilən sənətkarlardandır. O, heç kimi təkrar etməyə çalışmayan, yumordan yerli-yerində istifadə edərək, öz üslubunu səciyyələndirə bilən bir yazıçı kimi ədəbiyyat tarixində öz yerini tapmışdır. Özünəməxsus üslubu olan, qələmi incə yumordan bəhrələnən, “Molla Nəsrəddin” məktəbinin davamçısı Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevin nəsr dilinin öyrənilməsi ədəbiyyatımız üçün olduqca dəyərlidir. Duzlu yumor, mənalı gülüşlə zəngin olan kiçik hekayələri ilə tanınan Qantəmir 20-30-cu illərin oxucularının həmişə hörmətlə yad etdikləri, əsərlərini səbirsizliklə gözlədikləri yazıçılardan olsa da, hal-hazırda bu ad çoxlarına, xüsusən də gənc nəsə az tanışdır və ya heç tanış deyildir. Məhz bu səbəbdən də komizmin rəngarəng vasitələrindən ustalıqla bəhrələnmiş yazıcının komik irsini araşdırmağa ehtiyac duyulur.

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Qantəmirin nəsr əsərlərində leksik vasitələrin komizm yaratma imkanları sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Komizm yaradan vasitələri öyrənmək baxımından mövzu aktualdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Azərbaycan onomastikası fənninin tədrisində, komizm üsul və vasitələrinin öyrənilməsində, tədqiqat materiallarında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920-1980). Bakı: Elm, 2000, 296 s.
2. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Nurlan, 2008, 200 s.
3. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972.
4. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı: Nurlan, 2005, 600 s.
5. Hacıyev T. Satira dili. Bakı: ADU, 1975, 176 s.

РЕЗЮМЕ

ВОЗМОЖНОСТИ ЛЕКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ СОЗДАНИЯ КОМИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ КАНТЕМИРА

Агасиева М.С.

Ключевые слова: *комизм, сатирический метод, лексическая единица, прозаический язык*

Основным объектом исследования являются средства, с помощью которых создается комизм в сатирико-юмористических произведениях Кантемира, обогатившего своим творчеством нашу литературу. Как нам известно, средства создающие комизм, отличаются своим разнообразием. В статье говорится о комизме лексических средств и выдвигаются на первый план средства комического, использованные в творчестве Кантемира. Здесь также рассматривается место их использования.

SUMMARY

THE OPPORTUNITIES OF FORMING COMEDY OF LEXICAL UNITS IN GANTAMIR'S CREATIONS

Aghasiyeva M.S.

Key words: *comedy, satirical method, lexical unit, prosaic language*

The main research object of the article is the factors forming comedy in Gantamir's satiric-humorist traces. As we know, factors forming funny sides differ with its colorfulness. Mainly, funny sides of lexical units used in Gantamir's creations are also covered. Their using methods are studying in this article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.10.2017
	Son variant	19.03.2018